

**TRANZICIJA FERTILITETA U RADOVIMA ALBANSKIH
AUTORA SA KOSOVA I METOHIJE**

*Jelena PREDOJEVIĆ**

Demografski razvitak Kosova i Metohije u periodu posle II svetskog rata bio je pod uticajem znatnih promena u ekonomskom, socijalnom, političkom i drugom smislu. Međutim, on je umnogome određen i nasledjenim nepovoljnim kulturno-obrazovnim okolnostima, dok su prisutni tradicionalni patrijarhalni elementi dodatno opteretili i usporili započete promene. Jedna od osnovnih odlika demografskog razvitka Pokrajine je zakasnela demografska tranzicija, naročito tranzicija fertiliteta, kao i njeno sporo odvijanje. Relativno brza tranzicija mortaliteta (sa najvišeg nivoa sredinom XX veka na nivo najniži u Srbiji i Jugoslaviji na kraju XX veka), praćena sporom tranzicijom fertiliteta, rezultirala je izuzetno visokim prirodnim priraštajem, eksplozivnim rastom stanovništva, kao i mladom starosnom strukturom.

Tendencije u radjanju stanovništva, kao ključne komponente reprodukcije stanovništva u uslovima niskog mortaliteta, znatno su bile različite na području Kosova i Metohije u odnosu na druge delove Srbije i Jugoslavije. Dok je na ostalim područjima tranzicija fertiliteta započeta početkom XX veka, na Kosovu i Metohiji je ona inicirana tek 1960-ih godina. Takođe, intenzitet promena nije zadovoljavajući, što potvrđuje i to da je na područjima bivše Jugoslavije koja su po mnogim društveno-ekonomskim pokazateljima bila slična Kosovu i Metohiji snižavanje radjanja bilo znatno brže u posleratnom periodu u odnosu na Pokrajinu. Za pedeset godina broj živorodjenja se udvostručio, a tako veliki porast je posledica ne samo reproduktivnog ponašanja, već i povećanja broja žena u fertilnom periodu.

* Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

Visok nivo fertiliteta ukazuje da je na Kosovu i Metohiji još uvek prisutan reproduktivni model sa elementima tradicionalnog tipa, koga karakteriše dug period radjanja tokom reproduktivnog perioda, kao i znatno učešće viših redova rodjenja. Pokazatelji reproduktivnog ponašanja, kao što je stopa ukupnog fertiliteta, bruto i neto stopa reprodukcije, pokazuju da je tokom dugog vremenskog perioda konstantna proširena reprodukcija omogućavala više nego dupliranje generacija, što je prouzrokovalo niz socijalnih i ekonomskih problema. Takođe, spora tranzicija fertiliteta i mlada starosna struktura stanovništva ukazuju na nastavak započetih trendova i u budućnosti, što dovodi do produblivanja problema. Naglašene razlike u visini fertiliteta u zavisnosti od nivoa obrazovanja, ekonomske aktivnosti ili nacionalne pripadnosti svedoče o postepenom odbacivanju tradicionalnog modela radjanja. Međutim, intenzitet promena je bio daleko veći na niskonatalitetnim područjima Srbije u odnosu na Pokrajinu, što govori da savremeni modernizacijski tokovi, kao glavni pokretači promena u društvenim i ekonomskim sferama, još uvek nisu široko prihvaćeni među stanovništvom Pokrajine, tako da tradicionalni sistem vrednosti i način života bitno utiču na formiranje reproduktivnih normi i ostvareni nivo fertiliteta.

Reprodukcija stanovništva Kosova i Metohije predstavlja jedan od najvećih i najdugoročnijih demografskih problema u Srbiji i Jugoslaviji, tako da razmatranje tendencija u njenom kretanju predstavlja okvir i uvod za pokušaj analize problematike tranzicije fertiliteta iz ugla albanskih autora sa Kosova i Metohije. Težište rada je usmereno ka analizi faktora fertiliteta stanovništva i to naročito socijalnih i psiholoških, koji su u radovima albanskih autora sa Kosova i Metohije najviše analizirani. U okviru psiholoških faktora fertiliteta, albansko običajno pravo, naročito značaj održavanja zadružne porodice i položaj žene u zadrugama, predstavlja značajnu celinu. Uloga tradicije u bračnim i porodičnim odnosima, značaj radjanja i pola deteta, kao i uloga religije u okviru tradicije takodje su analizirani. Važna tema u okviru socijalnih faktora fertiliteta je i položaj žene u porodici i društvu, kao i društveno-ekonomski položaj stanovništva, dok planiranje porodice predstavlja zasebnu analiziranu celinu.

Veliki broj autora sa Kosova i Metohije smatra da su za visoke reproduktivne norme i dominaciju tradicionalnog reproduktivnog modela, koji su direktno uslovljeni nerazvijenošću Pokrajine u društvenom, ekonomskom, medicinskom, kulturnom i drugom smislu, odgovorni istorijski uslovi u kojima se razvijalo stanovništvo, naročito albanske nacionalnosti, odnosno, način života u kome dominira patrijarhalni duh i tradicionalni sistem vrednosti. Smatra se da je uticaj tradicije na takvu organizaciju društva bio veoma značajan, odnosno da je ona kroz običajno pravo oblikovala način života albanskog stanovništva u prošlosti i bitno uticala na njegov dalji razvitak, tako da je njen uticaj i u savremenim uslovima života na Kosovu i Metohiji i dalje prisutan, naročito kroz očuvanje institucije zadržne porodice i položaj žene u porodici i društvu.

Stoga, ne čudi stav albanskih autora koji običajno pravo Albanaca u nekim slučajevima poistovećuju sa narodnom tradicijom i što vlada mišljenje da se bez poznavanja običajnog prava ne može pravilno objasniti i razumeti njihovo ponašanje u društvenoj, ekonomskoj, moralnoj ili reproduktivnoj sferi života.

U uslovima nepostojanja organizovane vlasti Albanaca, i nepoverenja u institucije Otomanske imperije, *zadržna porodica*, kao osnovni organizacioni oblik društva, obavljala je većinu funkcija društvenih institucija. Među albanskim autorima vlada mišljenje da je na taj način došlo do samoizolacije albanske populacije, koja je uticala da se kroz strogo poštovanje patrijarhalnog porodičnog poretka očuvaju i u savremenim uslovima donekle primenjuju običaji tradicionalnog prava. Djerdj Rapi (1995:95-99), sumirajući glavne uzročnike održavanja zadržnih porodica, navodi pet faktora:

Ekonomski faktor: To je jedan od najvažnijih uzročnika održavanja albanskih domaćinstava na Kosovu i Metohiji, jer savremene zadruge ne spadaju u domaćinstva koja imaju neka posebna bogatstva i stočni fond, mehanizacija za obradu zemlje je uglavnom skromna, dok je zemljišni fond, usled rasparčavanja zadržna, daleko manji od onog što su nekada posedovale. Raspodela zarade se vrši prema principu solidarnosti i prema potrebama, u čemu niko nema privilegija. Bračni par sa velikim brojem dece je potpuno

ravnopravan sa onim sa manjim brojem dece ili bez dece. Zaključuje se da princip ravnopravnosti, solidarnosti, racionalnosti i skromnosti u potrošnji čine da ekonomski momenat bude jedan od važnijih faktora koji utiču na održavanje zadruga.

Bezbednosno-odbrambeni faktor. Albanci su dugo živeli pod turskom vlašću i u potpunoj anarhiji, dok je plemenska organizacija podsticala međusobna neslaganja i krvnu osvetu, tako da je porodica iza koje je stajalo celo pleme bila jača i sigurnija. Danas su takva shvatanja donekle prevaziđena, međutim, još uvek se na kosovskom selu i među Albancima bratstvo poklapa sa susedstvom u 80% slučajeva. S obzirom da se i danas može naići na zavade među bratstvima i plemenima, porodica sa mnogo muškaraca je lakše branila svoje članove i saplemenike.

Demografski faktor spada takodje u grupu najvažnijih faktora u održavanju zadruga na Kosovu i Metohiji i to s aspekta održavanja porodičnog mnoštva. U uslovima visokog nataliteta koji su prisutni u Pokrajini naročito posle II svetskog rata dolazi do velikog porasta stanovništva, što bi i u slučaju višestrukog raspadanja zadružnih domaćinstava doprinelo stvaranju uslova za formiranje novih zadružnih porodica.

Etnopsihološki faktor. Tradicionalna shvatanja su još uvek dominantna kod žitelja zadružnih porodica. Smatra se da su Albanci više nego drugi balkanski narodi ostali verni očuvanju institucija kao što su pleme, zadružna porodica, bratstvo, krvno srodstvo, susedski odnosi. Navodi se da je jedan od razloga što su najduže živeli pod turskom vlašću, nije imao poverenje u državne organe i nije se integrisao u tuđa društva. To je dovelo da se oni zatvore u sebe i nastave da žive po starim običajima tradicionalnog prava. Takve okolnosti su učinile da zadružne porodice zamene i neke društvene institucije. Narod ih je u svetlu patrijarhalne svesti cenio i davao im atribute poštenja, hrabrosti, časti, gostoljubivosti, bogatstva i drugo.

Položaj žena u zadrugama. Žene koje žive u zadrugama su uglavnom nepismene, dok je i njihova ekonomska aktivnost i zaposlenost na niskom nivou. Ne donose odluke od interesa za zadrugu i njene članove. Navodi se da žena živi da bi radila, radjala i slušala sve osobe muškog pola u svojoj porodici. Međutim, Rapi (1995:95-99) zaključuje da su ove više

obrazovane, u većem procentu zaposlene i više integrisane u društvo, skinule bi sa sebe porodični "jaram" zadružnog života, jer iz gotovo inferiornog položaja žena ne može da pokrene važna pitanja od ličnog i porodičnog interesa i tako da ženska onemogućenost, između ostalog, čini da zadruga nastavlja da živi.

Nepovoljan položaj žene u porodici i društvu je umnogome pogodovao opstanku tradicionalnog sistema vrednosti. Prema patrijarhalnim shvatanjima običajnog prava, one nisu smatrane ravnopravnim članovima domaćinstva, nisu čak smatrane ni ličnostima, već orudjem, "mijehom za nošenje" (ZLD, član 29). Muškarac (otac, a posle udaje muž) je bio gospodar života žene, a njen status u porodici je bio bolji što se više potčinjavala autoritetu i bespogovorno izvršavala zadate obaveze. Njena glavna funkcija je bila radjanje dece, naročito muške, što potvrđuje značaj koji je deci pridavan u zadružnim porodicama. Brak bez dece smatran je za veliku nesreću, o čemu govori i narodna poslovice: Ko nema sina ili kćer, nema ni tela ni duše (Djerdji, 1979:37), dok je i radjanje samo ženske dece bilo takodje nepoželjno i ona su smatrana "tudjom radnom snagom". Valjbona Begoli (1979:142) navodi da je radjanje ženske dece tretirano kao porodično zlo, jer se sa njihovim rođenjem radjaju i porodične muke ili se smatraju tudjom srećom. Ponekad se išlo i dotle da se smatralo da je bolje nemati decu uopšte, nego imati samo žensku decu (Rapi, 1986:98). Radjanje muške dece bilo je naročito važno, jer su ona bila i garancija roditeljima da će biti zbrinuti u starosti. Da bi se dobilo potomstvo, kršena su i određena pravila običajnog prava. Naime, Djerdji (1979:38) i Rapi (1986:76) navode da iako poliginija, kao vid bračnih odnosa, nije dozvoljena u Zakoniku Ljeke Dukadjinija, u praksi je smatrana poželjnom ako je njena glavna funkcija bila obezbeđivanje potomstva, naročito muškog pola.

Prema radovima objavljenim do kraja 1980-ih vidi se da se događaju složeni procesi transformacije društvenih i porodičnih odnosa na Kosovu i Metohiji. Prodiranje elemenata modernizacije u sistem vrednosti stanovništva je vidljiv, međutim, ostvarene promene u bračnim i porodičnim odnosima, koji umnogome utiču na reproduktivno ponašanje, nisu bile radikalne, odvijale su se bez mešanja države i bile prepuštene spontanim društvenim tokovima i uticajima subjektivnih faktora. Posledica takvog razvojnog puta je bila da je

dostignuti nivo modernizacije doprineo izvesnom ublažavanju modela patrijarhalnih odnosa i sistema vrednosti, koji podrazumevaju kolektivnu solidarnost i individualna ograničenja, ali nije bio dovoljan da prekine njegovu dominaciju, odnosno ubrza proces individualizacije. Jedan od glavnih razloga, prema navodima Marka Krasnićija (1990:70), je taj što se u proučavanju faktora fertiliteta velika pažnja posvećivala tzv. objektivnim ili spoljašnjim faktorima, u koje spadaju ekonomski, kulturološki, političko-socijalni i dr, dok su tzv. subjektivni ili unutrašnji faktori, koji takodje značajno utiču na fertilitet, bili zapostavljeni. U okviru ovih faktora poseban značaj ima *tradicija*.

Smatra se da je na reproduktivno ponašanje albanskog stanovništva u Jugoslaviji tradicija odigrala značajniju ulogu nego kod drugih nacionalnosti koje su, kako smatra Krasnićići, usled revolucionarnih promena anulirale značaj tradicionalnih normi ponašanja, dok je kod albanskog stanovništva usled objektivnih razloga taj proces tekao sporije i suočavao se sa mnogo težim okolnostima. Naime, veliki udeo seoskog stanovništva i nedovoljno brz proces urbanizacije, svest o snažnoj krvnoj povezanosti i prisustvo velikih porodica, naročito su uticali na opstajanje tradicionalnih vrednosti u reproduktivnoj svesti albanskog naroda. Veoma je značajna uloga tradicije u shvatanju institucije braka. Krasnićići (1990:69-88) navodi da je reč o tri faktora: starosti supružnika pri sklapanju braka, stabilnosti braka i celibatu.

Starost supružnika pri sklapanju braka. Običaj je da se kod Albanaca mladi venčavaju što ranije, devojke između 16 i 20 godina starosti, a muškarci od 18 do 22. Ne postoji precizna granica, ali u praksi se u većini slučajeva tako postupa. Šta više, ako se granica prelazi, onda je reč o ranijem sklapanju braka i to naročito kod devojaka. Prema tradiciji, brak je obaveza za svakog muškarca, dok za devojku ugovaranje braka većinom obavljaju roditelji i domaćin porodice. Tako, ukoliko se desi da devojka ostane neudata do 25. godine starosti, smatra se da je stara za udaju i njeni najbliži to smatraju kao veliki problem, dok neoženjenog muškarca te starosti zajednica opominje i grdi. Poznato je da je starost stupanja u brak o kojoj je reč period najveće rodnoći, dok sklapanje ranog braka uslovljava njegovo trajanje i na taj način stvara uslove za viši nivo fertiliteta. Prema statističkim podacima više od 95% muškaraca starosti iznad 30 godina je u braku, dok se za žene taj

procenat dostiže oko 25 godina starosti, tako da to potvrđuje činjenicu da je uticaj tradicije u vezi sa stupanjem u brak bitan. Izneti podaci se odnose uglavnom na Kosovo i Metohiju, a kada bi se raspolagalo podacima samo za seosko stanovništvo albanske nacionalnosti, Krasnići navodi da bi starost supružnika pri sklapanju braka bila još niža.

Stabilnost braka. Tradicionalno uverenje da brak traje do smrti još uvek je veoma rasprostranjen kod albanskog seoskog stanovništva. Smatra se da svaki brak donosi "svoju sreću" sa kojom se treba pomiriti. Razvod se prema tradiciji dopušta samo u dva slučaja: ako žena ne može da ima dece ili je neverna mužu. U prvom slučaju muž ima pravo da se oženi drugom ženom koja će da rodi decu, ali ukoliko pristane, prva žena može da ostane u kući kao član porodice. Ukoliko je neverna, razvod za ženu predstavlja najblaži vid kazne. Prema običajnom pravu, muž ima pravo i da ubije ženu i da za to ne snosi nikakvu odgovornost. To je ujedno jedini slučaj kada ubistvo ne podleže krvnoj osveti. U novijoj tradiciji, roditelji devojke u spremu stavljaju i metak, i na taj način daju svoj pristanak mužu da izvrši ubistvo njihove kćeri u slučaju neverstva. Navedeni razlozi nisu jedini koji uslovljavaju stabilnost braka. Najveću ulogu ima položaj albanske žene sa Kosova i Metohije u porodici i društvu. Prema običajnom pravu njena obaveza je da se brine o mužu, kući i da radja i vaspitava decu. Ekonomski je u potpunosti zavisila od muža i za sve je morala da traži njegovo odobrenje. Njen položaj je određen tradicionalnim ponašanjem sredine, po kome je žena smatrana za bezvrednu stvar, bez prava na sopstvene želje i potrebe. Stoga, stabilnost braka je održavana uglavnom nauštrb žene i nije počivala na poštovanju i ravnopravnosti partnera.

Celibat. Iz navedenog shvatanja braka može se zaključiti da tradicija medju Albancima, osim u retkim slučajevima, ne prihvata celibat. Ukoliko muškarac do navršene 30-te ili 35-te godine ostane neoženjen, u patrijarhalnoj sredini biva okarakterisan od strane javnog mnjenja kao čudak i osobenjak koji nije uspeo da se uklopi u život zajednice. Smatra se nekompletnim i nesrećnim čovekom, kome je i "Bog okrenuo ledja" i u nekim slučajevima ismejavan i osudjivan od strane zajednice.

Tradicija i pol deteta. U albanskoj narodnoj tradiciji je prisutno uverenje da samo rođenje muške dece donosi sreću, dok radjanje ženske dece donosi probleme. To se najbolje može videti u narodnim pesmama za decu i uspavankama. Porodica u kojoj se radjaju samo ženska deca smatra se nesrećnom. Na primer (Agani, 1962:202):

Za prvu devojčicu tuguje kuća,
za drugu plaču grede što kuću drže,
za treću strehe kapaju žuč,
za četvrtu i druge dolaze boginje, ovčije i male, dolazi kuga!

Zbog toga majke koje rode žensko dete kroz pesmu izražavaju želju za muškim porodom, iako se ne dovodi u pitanje ljubav majke prema ženskom detetu. Majke priželjkuju mušku decu da bi na taj način ispunile želje i očekivanja porodice i rodjaka, jer na taj način će je više ceniti sredina u kojoj živi, snaja će se smatrati boljom a porodica srećnijom. Razlozi za postojanje negativnog stava o radjanju ženske dece leže prvenstveno u tradicionalnim ekonomskim, ali i socijalnim i kulturološkim odnosima (Agani, 1962:202) i zalaze u kulturološku psihologiju (Česko, 1990:24). Medjutim, naglašava se da takva shvatanja nisu karakteristična samo za Albance, jer je i u drugim sredinama postojalo slično gledište, koje se tokom društvenog i ekonomskog razvoja promenilo (Agani, 1962:202).

Tradicija i religija. Faktor koga Mark Krasnići posebno ističe da ima uticaja na tradiciju je religija. U nekim elementima tradicija i religija se prepliću i čine jednu celinu. To je slučaj sa reproduktivnom svešću stanovništva. I tradicija i crkva podržavaju visoke reproduktivne norme, s tim što im se ciljevi donekle razlikuju: tradicija podržava što brojnije porodice, jer je to reprezentovalo njenu moć, dok je za crkvu važno da ima što veći broj vernika. Religija, tj. crkvene institucije, imaju snažne mehanizme uticaja na svest vernika, tako da su mnoge verske norme prihvaćene i postale sastavni deo narodne tradicije, a reprodukcija stanovništva je samo jedan segment te sprege.

Sličan stav prema radjanju ima i muslimanska i katolička vera. Sveštenici i hodže se trude da ubede vernike da su deca "dar s neba" i da na svet dolaze samo Božjom voljom. Preduzimanje bilo kakvih mera u cilju sprečavanja

radjanja predstavljalo bi greh, veliki zločin i protivljenje Božjoj volji. Crkva zabranjuje abortus i kontracepciju bilo koje vrste. Tako, što je veći broj dece u porodici, to je Božji blagoslov veći. Smatrano je da se oko odgajanja dece ne treba brinuti, jer se o njihovoj sudbini brine Bog (Krasnići, 1990:76). Kroz takve mehanizme je verski fatalizam postao sastavni deo tradicije i ljudi koji nisu njeni sledbenici.

Sprega tradicije i religije je veoma jaka u seoskoj sredini. Religijski stavovi su postali sastavni deo tradicije, smatra Krasnići, tako da ukoliko bi crkva želela da ispravi greške kroz propagiranje novih stavova, to bi išlo vrlo teško jer se tradicija smatra opšteprihvaćenom, jer je starija nego vera. Da bi se eliminisale te negativne strane tradicije i tako omogućile promene u reproduktivnom sistemu vrednosti stanovništva, Krasnići smatra da je potrebno promeniti faktore i društveno-ekonomske uslove koji su stvorili i podržavali tradicionalnu klimu i stavove tokom vekova. To se prema ovom autoru može vršiti kroz aktivnosti države i društva, kroz promene Ustava i stvarnih uzročnika takvog stanja. Uspeh bi na takav način bio postignut i u sferi demografije, naročito u okviru promena svesti u vezi sa radjanjem (Krasnići, 1990:82).

Položaj žene u porodici i društvu. Na Kosovu i Metohiji još uvek u značajnoj meri vlada inferiorni položaj žene u porodici i društvu, njena pasivnost u sferi odlučivanja i prihvatanje postojećih odnosa kao životne neminovnosti. U analiziranim radovima i istraživanjima zaključuje se da se žena još uvek prepušta volji muža i ima nedovoljne mogućnosti za proširivanje niskog nivoa obrazovanja. To je uzrokovalo da se ona nadje u začaranom krugu, razapeta između potpune podređenosti i onemogućenosti da menja svoj položaj u zajednici. Na taj način ona postaje "čuvar tradicije", odnosno, obezbeđuje kontinuitet patrijarhalnog načina života, iako su njegove vrednosti okrenute protiv samih žena.

Još uvek nepovoljan položaj žene može se dobro uočiti kada se posmatraju odnosi u porodici, naročito bračni odnosi. Jedan od najmoćnijih vidova uticaja roditelja vidi se na izboru bračnog partnera. Taj uticaj se uglavnom vrši na indirektan način i najbolje se može uočiti kroz socijalizaciju mladih, pri čemu majke imaju najvažniju ulogu u procesu socijalizacije ženskih

članova porodice. Od ranog detinjstva su kćeri savetovane da muškarci treba da se više poštuju od žena, jer su oni ti koji nose najveći teret izdržavanja porodice. Međutim, za razliku od ranijih vremena, kada su se ženski članovi porodice vaspitavali da se bespogovorno pokoravaju svim, naročito muškim, članovima porodice, jer je od toga direktno zavisila uspešnost braka, u novije vreme naročito u seoskim sredinama roditeljske pouke se usmeravaju ka savetima o poštovanju muža, ali bez ranije poniznosti i potpune potčinjenosti. Takodje, još uvek je u znatnoj meri prisutan direktan uticaj roditelja na izbor bračnog partnera, iako su se dogodile značajne promene u smeru slabljenja uticaja roditelja i ostalih članova porodice. Rezultati anketnog istraživanja Djerdja Rapija (1986) pokazuju da su roditelji u više od 50% slučajeva (uzorak je obuhvatio 50 bračnih parova iz 47 etnografskih regija i podregija Kosova i Metohije) odlučivali samostalno o izboru njihovih bračnih partnera, dok je kod ostatka dogovor sa roditeljima bio obavezan. Takodje, motivacioni faktor je važna komponenta pri izboru supružnika među Albancima sa Kosova i Metohije i još uvek je umnogome određen patrijarhalnom ideologijom, naročito kod mladih sa sela. Dominantan kriterijum kao što je poreklo i značaj porodice i bratstva odakle potiču mladić ili devojka ukazuje na još uvek značajan uticaj tradicionalnih vrednosti. Djerdj Rapi navodi da je u njegovom istraživanju kao motiv za sklapanje braka čak 55% ispitanika na prvo mesto stavilo dobar glas porodice sa kojom se traži prijateljstvo. Na drugom mestu se nalazi bogatstvo porodice - 25% ispitanika, dok je ljubav tek na trećem mestu sa 22%.

Kada se posmatraju odnosi između bračnih partnera, takodje se vidi da na Kosovu i Metohiji i dalje "muški princip ima prednost nad principom starosti i pola" (Rapi, 1986:220). Stupanjem u brak, od mladoženje se očekuje da pokaže zrelost i odgovornost, odnosno da se u porodici i sredini ističe radom i zalaganjem. Nevesta, sa druge strane, dolaskom u porodicu muža dobija status najniže osobe. Ona mora revnosno i bez pogovora da obavlja sve poverene poslove i demonstrira pokornost kroz prikladno ponašanje, oblačenje, razgovor. Djerdj Rapi smatra da je kod Albanaca na Kosovu i Metohiji i u seoskoj i gradskoj sredini prisutno shvatanje da je prva godina braka veoma važna za ženu, jer se tada u novoj porodici formira ubedjenje o njenoj valjanosti. Takodje, i snaja želi da zadobije naklonost porodice i time

pokaže kako nije dostojna samo muža, već i cele porodice. U prilog tvrdnje da se u porodičnim odnosima na Kosovu i Metohiji još uvek u izvesnoj meri održavaju stari patrijarhalni oblici ponašanja u današnjim uslovima, govori i u istraživanje "Položaj žene u porodici i društvu u SAP Kosovo", koje je početkom 1980-ih sprovedeno na Kosovu i Metohiji, gde je više od 60% anketiranih žena (372 od 610) izjavilo da se stari oblici ponašanja između muškaraca i žena u porodici, kao što je ljubljenje ruke, izuvanje i pranje nogu muškarcima, ustajanje u njihovom prisustvu i dr, u potpunosti ili delimično održavaju u sredinama u kojima žive. Dobijeni odgovori odnose se najviše na ispitanice sa sela, međutim, u izvesnoj meri nastavljaju da žive i u gradskim sredinama, gde i kod mlađih i školovanijih bračnih parova i uprkos pomaka ka većoj demokratičnosti u supružničkim odnosima autoritet muža još uvek nije izgubio na snazi.

Medju albanskim autorima sa Kosova i Metohije može se reći da vlada konsenzus da je za sporu tranziciju fertiliteta najviše odgovoran nepovoljan *društveno-ekonomski položaj stanovništva*. Privredni razvoj, bez obzira sa kog aspekta da se posmatra, predstavlja pokretač kvalitativnih i kvantitativnih promena u jednoj zemlji ili području i smatra se centralnim pitanjem u razvoju društva, smatra Binak Madjaraj (1990:13).

Kosovo i Metohija je područje koje karakteriše velika raznolikost prirodnih bogatstava, koja se ubrajaju među najvažnije faktore privrednog razvoja. Prirodni resursi predstavljaju realnu osnovu na kojoj se omogućava razvoj svih privrednih oblasti i podizanje industrijskih kapaciteta na sopstvenoj sirovinskoj bazi. Međutim, Musa Limani (1980:47) smatra da i pored dobre osnove na kojoj je mogao da se bazira ubrzaniji razvoj Kosova i Metohije, ono zaostaje u svim dimenzijama privrednog života, jer raspoloživi prirodni potencijali nisu u dovoljnoj meri iskorišćeni. Navodi se da je nakon II svetskog rata Kosovo i Metohija ostvarila krupne rezultate u pravcu ekonomskog i društvenog preobražaja. To je znatno premašilo startnu, veoma nisku materijalnu bazu i opštu zaostalost. Međutim, i pored toga zaključuje se da ostvareni rezultati govore da ova pokrajina i dalje predstavlja najnerazvijeniju društveno-političku zajednicu u svim oblastima života, na šta su uticale istorijske i druge okolnosti koje su nepovoljno delovale na sudbinu ove regije (Limani, 1980:47). Prema mišljenju mnogih

ekonomskih analitičara iz Pokrajine teritorijalna raspodela investicija odigrala je presudnu ulogu u postignutom stepenu razvijenosti proizvodnih snaga Kosova i Metohije. Ekonomska politika, a u okviru toga i investiciona politika zemlje, svrstavala je Kosovo i Metohiju u sirovinsko područje. Zahvaljujući tome formirana je najnepovoljnija privredna struktura, gde su forsirane kapitalno-intenzivne grane koje karakteriše mala akumulativnost, pa je privreda ovog područja proširenu reprodukciju uglavnom osiguravala dopunskom akumulacijom, zavisno od toga koliko je jugoslovenska privreda bila u stanju da iz svoje akumulacije izdvoji za proširenu reprodukciju privrede Kosova i Metohije. Tako, Limani zaključuje da je stanovnik Pokrajine za ceo posleratni period dobio najmanje investicija u odnosu na druga područja zemlje, a obim investicija ukazuje na njihovu nedovoljnost da obezbedi kontinuiran i dinamičan privredni razvoj. Takođe, osnovna karakteristika uloženi investicija ogleda se u tome da su one bile parcijalne, pa se nisu mogli obezbediti veći efekti za stvaranje materijalne baze (Limani, 1980:47).

Prema Hivzi Isljamiju (1985:367-368) je "natalitet dugoročni fenomen i višedimenzionalni proces, zbog toga se njegove promene uvek kasnije manifestuju od promena društveno-ekonomskog razvoja; društveno-ekonomske transformacije ne odražavaju istovremeno menjanje demografskih procesa, naročito onih procesa koji se tiču reprodukcije stanovništva, jer oni po prirodi svoje složenosti nisu automatizovani (demografska inercija)". Prema ovom autoru (Isljami, 1990:130, 1985:368-369), Kosovo i Metohija najkasnije od svih delova bivše Jugoslavije ulazi u proces industrijalizacije i urbanizacije, koji predstavljaju glavni stimulan društveno-ekonomskog preobražaja i promena karakteristika stanovništva, kao i njegove reprodukcije, koja predstavlja najkompleksniji i najdecentralizovaniji deo društvenog procesa. Takođe, obim i tempo tih procesa nisu bili dovoljni da bi značajnije uticali na menjanje demografskog kompleksa i socijalnog stanja uopšte, jer su se ulaganja usmerila ka ekstraktivnoj industriji i energetici, tj. ka bazno-sirovinskim i bazno-energetskim granama privrede, koje su slabo akumulativne i donose mali dohodak i nisku stopu zaposlenosti, naročito ženskog dela populacije. Sa druge strane, u Pokrajini je zanemaren razvoj preradivačke industrije, koji, kako navodi Isljami, predstavlja odlučujuću komponentu u preobražaju

stanovništva i socijalnih uslova života, jer ta grana industrije poseduje veće reprodukcione sposobnosti, stvara veći dohodak i omogućava veću zaposlenost i na taj način korenito utiče na menjanje sastava i kretanja stanovništva. Stoga, zakasneli privredni razvoj Kosova i Metohije i neadekvatna investiciona politika nisu bili u stanju da iniciraju značajnije promene u demografskom razvitku stanovništva - porodici, domaćinstvima i naseljima. Takođe, promenama nisu u dovoljnoj meri obuhvaćene one strukture stanovništva koje nose najveći teret u procesu reprodukcije, a to su seosko stanovništvo, naročito ženska seoska populacija. Isljami navodi da izloženi problemi uslovljavaju zadržavanje tradicionalnih demografskih tipova i otežavaju potupnu integraciju ruralne zajednice u bitne tokove društvenog razvoja (1985:369). Limani smatra da natalitet na Kosovu i Metohiji, kao i kod albanskog stanovništva nije alarmantan, niti predstavlja izuzetak, jer odgovara stepenu razvijenosti Pokrajine i u skladu je sa biološkim i društvenim principima, kao i u okviru osnovnih demografskih postulata, dodajući "reci mi stepen razvijenosti, reći ću ti stopu nataliteta" (Limani, 1989:177-178). Takođe, Isljami tvrdi da ukoliko bi se sproveo intenzivan ekonomski i društveni razvitak Pokrajine, nivo nataliteta na Kosovu i Metohiji bi se smanjio za znatno kraće vreme nego što su to drugi delovi zemlje uspeali da učine sa nivoa od oko 30 promila (natalitet koji je postignut 1980-ih na Kosovu i Metohiji) na nivo dostignut krajem 1980-ih godina (Isljami, 1990:133).

Zeki Bejtulahu (1978:300) navodi da uporedo sa širenjem društveno-ekonomskih promena relativno brzo opada i nepismenost, kao i stopa fertiliteta žena, tj. stepen biološke reprodukcije, jer, smatra Isljami (1989:42), u sprezi niza povezanih i uslovljenih faktora fertiliteta ekonomska aktivnost, zaposlenost i obrazovanje spadaju medju ključne koji determinišu ne samo promene u reproduktivnom ponašanju, već i celokupni položaj žene i njenu ulogu u porodičnim odnosima i društvu. Stoga se ne može krivica prebacivati na određenu nacionalnost, odnosno da se sve "prelama preko etničkog faktora" (Puška, 1989:263). Takođe, Puška (1989:81) navodi da su veoma nizak nivo obrazovanja, naročito ženskog stanovništva, kao i niska zaposlenost, uslovile da postoji samo "tanak" sloj stanovništva, naročito ženskog, koji nije mogao da menja demografsku sliku Kosova i Metohije, tako da je razumljivo gde leže koreni visoke stope nataliteta u Pokrajini. Isti

autor navodi da svaki civilizacijski nivo ima svoje norme ponašanja, pa i u sferi reprodukcije stanovništva. Populacije koje se brže i bez velikog otpora prilagođavaju novom sistemu vrednosti brže se transformišu i razvijaju. Tako, visok prirodni priraštaj, smatra Aslan Puška, nije u skladu sa novim civilizacijskim "nivoom" i predstavlja prepreku razvoju i napretku, kako pojedinca tako i društva u celini. Visok nivo društveno-ekonomskog, kulturnog, političkog razvitka zahteva racionalno ponašanje u svim sferama aktivnosti, kao i u sferi biološke reprodukcije. Predstavnici nacionalnosti koje su ranije ušle u proces "nove civilizacije" imaju racionalniju biološku reprodukciju. Stoga očekuje se da će i drugi uporedo sa njihovim uključivanjem u društveno-ekonomsko-kulturološke procese menjati svoje ponašanje u sferi reprodukcije stanovništva (Puška, 1987:415-416).

Položaj žene u društvu. U analiziranim radovima albanskih autora sa Kosova i Metohije može se reći da vlada konsenzus u vezi stava da u menjanju režima biološke reprodukcije dominantnu ulogu ima žena, kroz učestvovanje u svim sferama materijalnog i društvenog života, poboljšavanje njenog položaja u porodici i društvu, dizanje nivoa zdravstvene zaštite majki i dece, smanjivanje mortaliteta odojčadi i dr. Hivzi Isljami smatra da ekonomska aktivnost, zaposlenost, orijentacija ka profesionalnom životu i obrazovanju žene stvaraju nove stavove u vezi sa njenom biološkom funkcijom. Upravo pomenuti faktori razvoja i modernizacije uticali su da žene sa Kosova i Metohije ranije završavaju reproduktivni period. Za četiri decenije (1950-1990) smatra se da se jasno uočava pojava pada fertiliteta i to u svim starosnim skupinama, naročito kod žena koje se nalaze na kraju prokreativnog perioda. Na primer, navodi se da je kohorta žena starosti 45-49 godina 1990. godine rodila je blizu 16 puta manje dece nego žene iste starosti u 1950. godini. Snižavanje fertiliteta usled društveno-ekonomske i obrazovne transformacije je značajno i kod mlađih grupa žena. Kod žena rođenih posle 1950. tj. 1955. godine primećen je veliki pad fertiliteta, što govori o ubrzanom procesu demografske tranzicije u sferi radjanja (Isljami, 1997:55-56).

Isljami dalje navodi da neobrazovana i ekonomski zavisna žena, naročito koja živi na selu, ima veoma sužene mogućnosti da van porodice, koja predstavlja osnovnu ćeliju i okvir gde se ostvaruje proces radjanja, afirmiše

lične ambicije i potrebe. Kroz angažovanje u procesu rada, koji zahteva i određeni nivo opšteg i stručnog obrazovanja, žena ima mogućnosti da izrazi želje, aspiracije, potrebe, ciljeve i interesovanja van okvira neposrednog porodičnog okruženja. Na taj način ona postaje prostorno i društveno mobilnija, samostalnija u odlučivanju o braku, vremenu njegovog sklapanja, porodici, radjanju i vremenskom razmaku između radjanja. Na osnovu ovoga se stvaraju i objektivne pretpostavke o motivaciji i znanju u vezi sa planiranjem veličine porodice, usvajanjem kontrole radjanja u braku kao "stila" života, nižim natalitetom i manjim porodicama (Isljami, 1997:56-57).

Valjbona Begoli navodi da je za poboljšanje položaja žene u porodici i društvu bitno da ona bude i pravno i politički ravnopravna sa muškarcem. Međutim, to nije dovoljno, jer u praksi postoji velika razlika između formalnog i faktičkog stanja, odnosno, na Kosovu i Metohiji postoje velike protivurečnosti između prava proklamovanih u raznim normativnim aktima i stvarnog položaja žene u društvu. Stoga je vrlo bitno da se prevaziđu nazadne tradicionalne predrasude o ženi kao inferiornom članu društva, bez čega bi se teško došlo do uspješne promene društveno-ekonomskog položaja žene u Pokrajini. Takođe je vrlo bitno da se pitanja društvenog položaja žene rešavaju permanentno, i to ne samo kroz formiranje stavova, već i njihovu konkretizaciju u svakodnevnom životu (Begoli, 1976:205-207, 1983:125-141).

Kada se analiziraju stavovi albanskih autora vezanih za *planiranje porodice*, može se videti koliko se njihova aktivnost zasnivala na analizi postojeće situacije u oblasti fertiliteta, a koliko je učinjeno na prevazilaženju postojeće nepovoljne situacije u domenu radjanja na Kosovu i Metohiji.

Planiranje porodice je oblast koja je izazvala najviše polemike među albanskim autorima sa Kosova i Metohije, a to je ujedno i najviše obradjivan aspekt problematike populacione politike. Teme koje su se isticale po svojoj važnosti mogu se podeliti u tri grupe: šta se podrazumeva pod planiranjem porodice; koji su razlozi za usvajanje i sprovođenje programa za planiranje porodice; kao i koji su mogući načini sprovođenja ovih programa. Takođe, treba naglasiti da se na osnovu materijala dobijenog iz analiziranih radova

mogle izdvojiti dve grupe istraživača. Prva, koja smatra da reproduktivnu svest određuju faktori modernizacije društva, odnosno da će se planiranje porodice rešavati samo u hodu sa privrednim i društvenim razvojem Kosova i Metohije, dok druga grupa autora smatra da društveno-ekonomski razvitak jeste potreban uslov, međutim društvo treba da usmerava akcije u cilju razvoja određenih društvenih delatnosti, u cilju obezbeđivanja uslova za sprovođenje prava čoveka na slobodno roditeljstvo i programa za planiranje porodice. Najmanje razlike u stavovima javilo se oko teme koja se odnosi na sam pojam planiranja porodice, dok su ostale dve teme izazvale velika razmimoilaženja u iznetim shvatanjima ove problematike.

Hivzi Isljami (1990:135-136, 1997:77-78), autor koji se najviše bavio ovom problematikom, kao i autori ekonomskih oblasti proučavanja, smatraju da se planiranje porodice sa naučnog i humanog, ali i društvenog aspekta smatra kao prihvatljiv i poželjan cilj. Međutim, oni su izričiti u stavu da planiranje porodice ne sme da se zalaže za ograničavanje radjanja, kao i da je njegov koncept mnogo širi nego što se u našem društvu misli, dok se takodje smatra da Rezolucija o planiranju porodice nije proklamovana radi demografskih ciljeva, već prvenstveno s namerom da se poboljša zdravlje i položaj žene, kao i budućih generacija, što još jednom podvlači stav ovih autora o planiranju porodice kao faktoru koji ne treba da ograničava radjanje. Takodje, ističe se da proklamovani ciljevi planiranja porodice od strane države kriju drugačije namere i da u osnovi svega ne leži humanizacija odnosa medju polovima, već, kako se navodi, "albanofobija", strah od jedne etničke zajednice, koja nema jugoslovensko i slovensko poreklo. Isljami smatra da je "albanofobija" poprimila široke dimenzije, a da su jugoslovenski i srpski vladajući krugovi problem planiranja porodice postavili u formi zahteva za sužavanje obima radjanja u cilju smanjenja porasta albanske populacije. Navodi se da se govorilo o "bombi u pelenama", "biološkoj eksploziji" "demografskoj agresiji" Albanaca, kako su "ovlašćeni krugovi sa neokolonijalističkom i reakcionarnom ideologijom" posle II svetskog rata kvalifikovali zemlje u razvoju. Na ovaj način su i neki srpski naučnici govorili o Albancima, dok su, kako smatra autor, takvi stavovi ozvaničeni i u političkim strukturama zemlje (Isljami, 1990:146-147).

Sa druge strane, navodi se da radjanje kao kompleksna tematika, jer se proces radjanja vrši na mikronivou i smatra se da predstavlja najosetljiviju sferu u životu čoveka, ne trpi politizaciju, birokratsku manipulaciju niti primenu sile sa bilo koje strane. Upravo, veliko uplitanje politike u problematiku planiranja porodice, naročito tokom 1980-ih godina dovodi do bitnog razilaženja u stavovima između autora sa Kosova i Metohije albanske nacionalnosti i drugih autora sa ostalih prostora Republike Srbije i Jugoslavije. Veliki broj autora sa Kosova i Metohije albanske nacionalnosti kritikuje naučne i političke krugove, jer se smatra da za Albance radjanje predstavlja cilj i platformu iredente i albanskog nacionalizma, sa ciljem da se mobiliše javno mnjenje protiv njih i na taj način opravdaju represivne mere koje su kako se navodi sprovedjene nad Albancima i koje su dovele do sve veće njihove marginalizacije u odnosu na druge narode i narodnosti (Isljami, 1990:148). Takođe se navodi se da su tokom 1980-ih politički krugovi bivše Jugoslavije na drastičan način prekršili sva međunarodna dokumenta o pravima čoveka, naročito o odlučivanju o roditeljstvu, kao osnovnom ljudskom pravu. Bitna konstatacija je da se u albanskim naučnim krugovima smatra da su se albanofobija i srpski šovinizam, proširili na sve srpske i društvene strukture. Navodi se da je sprovedjena kolonijalna politika "srpsko-jugoslovenskog" režima, kako bi se uspostavila etnička ravnoteža u Pokrajini. Stoga, smatra se da je to bitan razlog što nije sproveden nijedan uspešan korak u smeru redukcije nataliteta u Pokrajini (Isljami, 1997:81). Takođe, to je doprinelo da se kod albanske populacije razvije stav o ugroženosti njihove etničke zajednice, što je ojačalo već probudjenu nacionalnu svest, solidarnost i jednistvo i to kroz "ljubomorno čuvanje narodne tradicije" (Krasnići, 1990:82).

Ono što ova grupa autora predlaže kao najefikasnije mere za regulisanje radjanja su indirektno intervenisanje države i to samo ako svi učesnici u reprodukciji i javno mnjenje to prihvataju (Isljami, 1997:80-81). Medjutim, smatra se da racionalno reproduktivno ponašanje najbolje određuju faktori modernizacije društva (navodi se da "najbolje i najefikasnije kontraceptivno sredstvo za stanovništvo Kosova je samo "razvoj" - Limani 1989:180-181), i da će akteri biološke reprodukcije u skladu sa promenjenim društveno-ekonomskim uslovima u najširem smislu brzo prihvatiti i početi da sprovode kontracepciju i planiranje porodice kao "stil" života, što potvrđuju i primeri

ostalnih bivših jugoslovenskih republika, koje su spontano i bez upliva bilo kakvih široko organizovanih programa za planiranje porodice i populacione politike dostigli nizak nivo nataliteta (Isljami, 1990:135), jer s obzirom da se reprodukcija vrši na mikronivou, njihove učesnike ne interesuje šta se dešava na makronivou, odnosno, da li natalitet raste ili opada (Isljami, 1997:79-80).

Stav, uslovno rečeno, druge grupe autora, koju najviše karakterišu stavovi Valjbone Begoli i u najvećoj meri autora medicinske struke, naročito onih koji se bave preventivnom medicinom, u koje spada manjina analiziranih radova, podrazumeva da se pod planiranjem porodice smatra plansko radjanje, prema želji i mogućnostima supružnika. Takodje, ono se ne sme shvatiti usko i jednostrano, dok niukom slučaju ne znači samo svesno ograničavanje radjanja, već svesno i plansko roditeljstvo, humanizacija odnosa medju polovima i preuzimanje pune odgovornosti prema detetu i stvaranje mogućnosti za zadovoljavanje njegovih i materijalnih i duhovnih potreba. Opšti društveni i ekonomski uslovi predstavljaju činioce koji podstiču na planiranje porodice, međjutim, oni ne smeju biti njegovi jedini pokretači. Na Kosovu i Metohiji regulisanje radjanja se vrši u retkim slučajevima i to, kako smatra Valjbona Begoli (1983:165-166), čini najmalobrojnija grupa žena, a to su uglavnom žene - intelektualke, koje poseduju znanja i mogućnosti za upotrebu kontraceptivnih sredstava. Velika prepreka u širenju znanja o planiranju porodice u Pokrajini su još uvek dominantna religiozna i druga tradicionalna shvatanja. Takodje se smatra, da gledajući uopšteno žene jesu za planiranje porodice, dok su muškaci veoma česta prepreka želji supruge da planira broj dece i razmak izmedju trudnoća. Stoga, potrebno je uputiti stanovništvo kako u metode za sprečavanje neželjene trudnoće, tako i metode lečenja steriliteta, kao načina ostvarivanja željenog roditeljstva. Zaključuje se da to treba da bude zadatak i obaveza društva. Jedna od najvažnijih aktivnosti bi trebalo da bude vaspitno-obrazovni rad (Česko, 1987:205, 1988:130), kao sastavni deo opšteg društvenog vaspitno-obrazovnog sistema. Njegova glavna područja bi bila usmerena ka uspostavljanju skladnijih odnosa izmedju porodice i društva, izgradjivanju stabilnijih bračnih i porodičnih odnosa, kao i obezbedjivanje znanja iz zdravstveno-seksualnog vaspitnog područja. Tom prilikom bi trebalo angažovati stručnjake iz različitih naučnih oblasti. Veoma bitno polje

delovanja bi moralo da bude i osposobljavanje nastavnog osoblja za rad u ovim oblastima. Medjutim, zaključuje se (Ziljfiu: 1986:168) da nastavni kadar na Kosovu i Metohiji još uvek se nije oslobodio klasičnosti i konzervativizma, što se veoma negativno odražava na sprovođenje eventualnih akcija. Veliku ulogu u sprovođenju i popularizaciji programa za planiranje porodice na Kosovu i Metohiji trebalo bi da ima i zdravstvena služba, kojoj pripada inicijativna uloga (Baraku, 1983:13, Česko:1990:28). Medjutim, evidentna je nedovoljna i nepravilno usmerena aktivnost na planu zdravstvenog vaspitanja. Stoga se predlaže da se radi poboljšanja rasprostranjenosti i pristupačnosti zdravstvene službe dosledno primenjuju zakonski propisi o minimumu kadrova, prostora i opreme, naročito kada su službe za zaštitu majke i deteta u pitanju (Salihu, 1988:4-5). Takodje, početkom 1970-ih bilo je i predloga da se formira administrativno-zdravstveni centar za planiranje porodice na Kosovu i Metohiji, čiji bi glavni zadaci bili formulisanje politike za uspešno eliminisanje neželjenog radjanja, pronalaženje efikasnijih metoda kontracepcije, donošenje programa za eliminaciju svih barijera planiranju porodice, kao i formiranje savetovališta za kontracepciju (Merovci, 1973:79). Takodje, bilo je i predloga da pokrajinska Skupština donese rezoluciju o planiranju porodice, jer su to uradile druge republike SFR Jugoslavije, kao i Vojvodina. Ona bi trebalo da istakne različite aspekte planiranja porodice i da se na osnovu nje odrede zadaci i obaveze odgovarajućih društvenih institucija koje se bave planiranjem porodice.

Na kraju bi trebalo reći da je došlo do velikog upliva politike u naučna razmatranja vezana za fertilitet stanovništva. Analizirajući hronološki radove, vidi se da je tokom 1980-ih godina došlo do vidnog zaokreta albanskih autora sa Kosova i Metohije po tom pitanju. Oni sve više kritikuju srpsku i jugoslovensku vlast za zapostavljanje razvoja Pokrajine, a sa druge strane ne uzimaju u obzir odgovornost pokrajinskih organa upravljanja. Naročito je 1990-ih godina politizacija naučnih stavova postala uočljiva. U tom svetlu, Hivzi Isljami, jedan od najvećih albanskih demografa sa Kosova i Metohije, u svojoj knjizi "Dimensioni demografik i çështjes së Kosovës" (Demografska dimenzija kosovskog pitanja) iznosi stavove o specifičnosti dosadašnjeg demografskog razvitka stanovništva sa Kosova i Metohije, a naročito albanske populacije, uzrocima koji su ga formirali, kao i značaju

koji demografski razvitak ima na sveukupni društveni i politički razvitak i budućnost albanske populacije na Kosovu i Metohiji. Radi što preciznije interpretacije stavovi autora će biti dati u vidu citata.

"Iz dosadašnje analize može se zaključiti da su Kosovo i Albanci prošli kroz specifičnu demografsku evoluciju, koja je bila posledica teških i složenih istorijskih, političkih, ekonomskih, obrazovnih, kulturnih i zdravstvenih prilika. Međutim, natalitet i reprodukcija stanovništva razvijali su se u saglasnosti sa osnovnim zakonima razvitka stanovništva i postulatima demografske teorije. Zapaženo je da su ove ključne komponente demografskog razvitka uslovljene grupom bioloških, društveno-ekonomskih, kulturoloških i socio-psiholoških faktora, koji su u delovanju na proces radjanja i reprodukcije stanovništva uzajamno povezani, a radjanje nije ni etnički niti konfesionalno determinisano. Analize su pokazale da se kroz navedene varijable reflektuje celokupno stanje demografskog konteksta i društveno-ekonomskog razvoja, kao i uticaji tokova i procesa demografskog i društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razvitka na duže vreme. Demografski rast i obim Albanaca, kao što su i istorijski bili, i u budućće će ostati snažan faktor očuvanja našeg nacionalnog opstanka i odolevanja svim genocidnim poduhvatima stranih režima. Uprkos restriktivnim stremljenjima u mnogim sferama života koje je na različite načine praktikovala srpsko-jugoslovenska vlast u ovom veku, kao i uprkos dva demografska loma koja su se dogodila u poslednjih pedeset godina, uglavnom iz političkih razloga, sa raznovrsnim i dugoročnim implikacijama, ipak bazični demografski razvitak Kosova i Albanaca nije ugrožen i predstavlja jedan od važnih stubova političke i nacionalne perspektive" (Isljami, 1997:86-87).

"Medjutim, posledice raspada bivše Jugoslavije i svega što je sledilo posle toga, pre svega masovni egzodus mlađjih naraštaja Albanaca, ne može a da ne ostavi direktne i indirektne dugoročne posledice na Kosovo i na Albance, kako na razvoj stanovništva u celini, tako i na njegove strukturalne elemente. Ipak, dugoročno i kontinuirano angažovanje i naponi srpskih režima na suzbijanju numeričke i reproduktivne dominacije Albanaca i uspostavljanju etničke ravnoteže na Kosovu kroz kolonizaciju Srba, proterivanje Albanaca, smanjivanje radjanja i posledično slabljenje vitalno-demografske snage Albanaca različitim merama, do genocidnih razmera, ostaće samo san

velikosrpske hegemonije. I istorijski gledano, vitalno-demografska snaga Albanaca bila je faktor očuvanja njihove nacionalne egzistencije. Osim brojnih istorijsko-geografskih i političko-konstitucionalnih argumenata, današnja demografska realnost i više demografska perspektiva Kosova i Albanaca, bez sumnje biće snažan faktor njihovog potpunog suvereniteta i nezavisnosti" (Isljami, 1997:276).¹

¹ Original teksta na albanskom jeziku:

Nga shqyrtimet e deritanishme mund të konkludohet se Kosova dhe shqiptarët kishin një evolucion specifik demografik, si rrjedhojë e rrethanave të vështira dhe të ndërlikuara historike, politike, ekonomike, arsiore, kulturore e shëndetësore. Mirëpo, nataliteti dhe riprodhimi i popullsisë shqiptare u zhvilluan në përputhje me ligjësitë themelore të zhvillimit të popullsisë dhe postulatet e teorisë demografike. U hetua se këto komponente kyçe të zhvillimit demografik kushtëzohen nga një varg faktorësh biologjikë, socioekonomikë, kulturorë dhe sociopsikologjikë, të cilët, në ndikimin e tyre në procesin e lindjes e të përtëritjes, janë reciprokisht të lidhur, ndërsa lindshmëria nuk është as etnikisht e as konfesionalisht e determinuar. Analiza tregoi se përmes këtyre variablave të popullsisë mund të pasqyrohet e gjithë gjendja në kontekstin demografik dhe në zhvillimin shoqëroro-ekonomik, si dhe ndikimet e rrjedhave dhe proceseve të zhvillimit demografik dhe socialo-ekonomik, politik e kulturor për një kohë të gjatë. Vëllimi dhe rritja demografike e shqiptarëve siç ishin historikisht, ashtu do të jenë edhe në të ardhmen faktor i fuqishëm i ruajtjes së qenies sonë kombëtare dhe rezistencës ndaj të gjitha ndërmarrjeve gjenocidale të regjimeve të huaja. Edhe përkundër tendencave restriktive në shumë sfera të jetës, që në mënyra të ndryshme u manifestuan nga pushtetet serbo-jugosllave në këtë shekull dhe dy thyerjeve demografike që ndodhën këto 50 vjetët e fundit, kryesisht për shkaqe politike, me implikime të shumënduarshme e afatgjate, megjithatë zhvillimi bazë demografik i Kosovës dhe i shqiptarëve nuk është rrezikuar dhe paraqet një nga shtyllat e rëndësishme edhe të perspektivës politike e kombëtare (Islami, 1997:86-87).

Mirëpo, pasojat e shprehjes së ish-Jugosllavisë dhe gjithë asaj që pasoi pas saj, para së gjithash eksodi masiv i të rinjve shqiptarë, nuk mund të mos kenë efekte të drejtpërdrejta dhe indirekte në kontekst afatgjatë edhe për Kosovën dhe shqiptarët dhe atë si për zhvillimin e popullsisë së përgjithshme, ashtu edhe për elementet strukturale të saj. Megjithatë, përpjekjet dhe angazhimet e kahmotshme dhe gjithnjë në kontinuitet të regjimeve serbe për mposhtjen e dominimit numerik dhe reproduktiv të shqiptarëve dhe të vënies së baraspeshës etnike në Kosovë përmes kolonizimit të serbëve, dëbimit të shqiptarëve, kufizimit të lindjeve dhe rrjedhimisht dobësimit të fuqisë vitalo-demografike të shqiptarëve me masa dhe qasje të ndryshme, deri te ato gjenocidale, do të mbesin vetëm një ëndërr e hegjemonisë serbomadhe. Edhe historikisht marrë, forca vitalo-demografike e shqiptarëve ishte faktor i ruajtjes së qenies së tyre kombëtare. Pos argumenteve të tjera të shumta historiko-geografike dhe politiko-konstitucionale, realiteti i sotëm demografik dhe, më shumë, perspektiva demografike e Kosovës dhe shqiptarëve, pa dyshim, do të jenë faktorë të fuqishëm të sovranitetit dhe pavarësisë së plotë tyre (Islami, 1997:276).

Literatura

- AGANI, H. (1962). "Ninullat në letërsinë popullore shqipe". *Gjurmime albanologjike* nu.1 (Prishtinë).
- BARAKU, E. & N. HASANI (1973). "Uticaj organizovane zdravstvene službe na planiranje porodice u SAP Kosovo", *Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji*, (Beograd:Savezna konfencija SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije).
- BASHA, T. (1983). *Determinante prirodnog kretanja stanovništva Kosova*, doktorska disertacija, (Beograd: Prirodno-matematički fakultet).
- BASHA, T. (1984). "Fertilitet ženskog stanovništva u nedovoljno razvijenim područjima sa osvrtom na Kosovo", *Zbornik radova Jugoslovenskog simpozijuma "Geografski aspekt prirodnih i ljudskih resursa Jugoslavije"*, (Priština, 1984).
- BEGOLLI, V. (1976). "Pozita shoqëroro-ekonomike e femrës në Kosovë", *Economia*, nu. 2 (Prishtinë).
- BEGOLLI, V. (1979). "Položaj žene na Kosovu prema običajnom pravu", *Obeležja* br. 6 (Priština).
- BEGOLLI, V. (1983). "Žena u privredi Kosova", *Economia* br. 3, (Priština).
- BEGOLLI, V. (1986). "Pravni aspekti ostvarivanja ustavnog prava čoveka da slobodno odlučuje o radjanju dece", *Populaciona politika u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu* (Beograd: Savet za planiranje porodice Jugoslavije).
- BEJTULAHU, Z. (1978). "Demografska kretanja i privredni rast manje razvijenih republika i Autonomne pokrajine Kosovo", *Economia*, br. 3 (Priština).
- ČESKO, E. (1987). "Andragoško-psihološki problemi planiranja porodice i upotreba sredstava kontracepcije" *Socijalna politika*, br. 11-12 (Beograd).
- ČESKO, E. (1988). "Andragoški pristup vaspitanja i obrazovanja za brak i odgovorno roditeljstvo", *Obeležja* br. 1 (Priština).
- ČESKO, E. (1990). "Psihološko-andragoški aspekti nataliteta na Kosovu" *Obeležja*, br. 2 (Priština).
- DJEČOVI, Š. K. (ed.) (1986). *Kanon Ljeke Dukadjinija*, (posthumno djelo) (Zagreb: Stvarnost).
- GJERGJI, L. (1977). *Roli i femrës shqiptare në familje dhe shoqëri* (Sarajevë:Fakulteti Filozofik).
- ZYLFIU, N. (1984). "Roditelji i nastavnici o problemima polnog vaspitanja mladih - bitan element populacione politike", u *Populaciona politika u*

jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu (Beograd: Savet za planiranje porodice Jugoslavije).

- ISLAMI, H. (1985). "Zakasnjela demografska tranzicija na Kosovu u okviru demografskog prelaznog razdoblja u Jugoslaviji i Evropi" *Sociologija*, br. 3 (Beograd).
- ISLAMI, H. (1989). Demografski problemi Kosova i njihovo tumačenje, U *Kosovo-Srbija-Jugoslavija* (Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS).
- ISLAMI, H. (1990). *Kosova dhe shqiptarët (çështje demografike)*, (Prishtinë: Pena).
- ISLAMI, H. (1997). *Dimensioni demografik i çështjes së Kosovës*, (Prishtinë: Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i Kosovës).
- KRASNIQI, M. (1990). "Roli i traditës në vetëdijen reprodutive ndër shqiptarët dhe mundësia e transformimit të saj", *Gjurmime Albanologjike – folklor dhe etnologji*, nu. 19, (Prishtinë).
- LIMANI, M. (1980). Investicije i privredni razvoj SAP Kosovo. (Priština: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva SAP Kosova).
- LIMANI, M. (1989). "Osobnost pada nataliteta na Kosovu", u Problemi politike obnavljanja stanovništva u Srbiji (Beograd: SANU - Demografski zbornik 1).
- LIMANI, M. (1989). "Razvoj nije jedini, ali je glavni činilac", u Problemi politike obnavljanja stanovništva u Srbiji (Beograd: SANU - Demografski zbornik 1).
- MAXHARAJ, B. (1990). Ekonomska aktivnost stanovništva SAP Kosova (ekonomsko-demografska studija) (Priština: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva SAP Kosova).
- MEROVCI, K. & E. BERISHA (1973). "Nevoja e planifikimit të familjes në Kosovë", *Economia*, nu. 1.
- PLANA, S. (1970). "Këngët e lindjes dhe ninullat shqiptare", Buletin i Muzeut të Kosovës nu. 10 (Prishtinë).
- PUPOVCI, S. (1967). "Kanuni i Lekë Dukagjinit (burimet, origjina, emri dhe vlefshmenija)", *Përparimi*, nu. 8, (Prishtinë).
- PUPOVCI, S. (1968). Gradjanskopravni odnosi u zakoniku Leke Dukagjinija (Priština: Pravni fakultet).
- PUSHKA, A. (1987). "Vlerësimi kuantitativ i ndikimit të faktorit socio-kulturor dhe etnik në shkallën e lindjesisë", *Përparimi*, nu. 4-5 (Prishtinë).
- PUSHKA, A. (1989). "Çinioci i osobine porasta stanovništva na Kosovu", u Problemi politike obnavljanja stanovništva u Srbiji (Beograd: SANU - Demografski zbornik 1).

- PUSHKA, A. (1989). "Kombinovane mere politike", u Problemi politike obnavljanja stanovništva u Srbiji (Beograd: SANU - Demografski zbornik 1).
- PUSHKA, A. (1989). "Faktori nataliteta i njihova kvantifikacija", u Problemi politike obnavljanja stanovništva u Srbiji (Beograd: SANU - Demografski zbornik 1).
- RRAPI, G. (1986). *Brak albanaca na Kosovu* (doktorska disertacija u rukopisu), (Beograd: Filozofski fakultet).
- RRAPI, G. (1995). Savremene albanske zadružne porodice na Kosovu, (Beograd: Institut za sociološka istraživanja).
- SALIHU, D. i dr. (1988). "Zdravstveno vaspitni rad u osnovnoj zdravstvenoj zaštiti na teritoriji SAP Kosova", *Zbornik radova IV tradicionalnih susreta zdravstveni radnika SAP Kosova* (Priština).
- SUSURI, H. (1983). "Punësimi dhe papunësimi i femrës në KSA të Kosovës", *Përparimi*, nu. 6 (Prishtinë).

Jelena Predojević

Tranzicija fertiliteta u radovima albanskih autora sa Kosova i Metohije

Rezime

Visok nivo fertiliteta ukazuje da je na Kosovu i Metohiji još uvek prisutan reproduktivni model sa elementima tradicionalnog tipa, koga karakteriše dug period radjanja tokom reproduktivnog perioda, kao i znatno učešće viših redova rodjenja. Veliki broj albanskih autora sa Kosova i Metohije smatra da su za takvo stanje, koje je direktno uslovljeno nerazvijenošću Pokrajine u socijalnom, ekonomskom, medicinskom, kulturnom i dr. smislu, odgovorni istorijski uslovi u kojima se razvijalo stanovništvo, naročito albanske nacionalnosti, odnosno, način života u kome dominira patrijarhalni duh i tradicionalni sistem vrednosti. U okviru psiholoških faktora fertiliteta vrlo bitno mesto zauzima tradicija, čiji se uticaj manifestuje kroz određivanje starosti supružnika pri sklapanju braka, stabilnost braka, negativan stav o celibatu, zatim, odnosu tradicije i radjanju prema polu deteta, kao i sprezi tradicije i religije. Značajno mesto zauzima i položaj žene u porodici i društvu, jer inferiorni položaj žene doprinosi da ona postane "čuvar tradicije", odnosno da obezbedjuje kontinuitet patrijarhalnog načina života, iako su njegove vrednosti okrenute protiv samih žena.

Medju albanskim autorima sa Kosova i Metohije može se reći da vlada konsenzus da je za sporu tranziciju fertiliteta najviše odgovoran nepovoljan društveno-ekonomski položaj stanovništva. Pokrajina je najkasnije od svih delova SFR Jugoslavije ušla u proces urbanizacije i industrijalizacije, dok je, kako se navodi, i obim i tempo tih procesa bio nedovoljan da bi značajnije uticao na menjanje

demografskog kompleksa i socijalnog stanja uopšte. Navodi se i da ukoliko bi se sproveo intenzivan ekonomski razvitak Kosova i Metohije, nivo nataliteta bi se smanjio za znatno kraće vreme nego što su to uspeali da učine drugi delovi zemlje.

Planiranje porodice je oblast koja je izazvala najviše polemike medju albanskim autorima sa Kosova i Metohije. Teme koje su se isticale po važnosti mogu se podeliti u tri grupe: šta se podrazumeva pod planiranjem porodice, koji su razlozi za usvajanje i sprovođenje programa za planiranje porodice, kao i koji su mogući načini sprovođenja ovih programa. Takođe se mogu izdvojiti i dve grupe istraživača. Prva koja smatra da reproduktivnu svest određuju faktori modernizacije društva, tj. da se planiranje porodice rešava samo u hodu sa privrednim i društvenim razvojem Pokrajine, i druga grupa autora, koja smatra da društveno-ekonomski razvitak jeste potreban uslov, međjutim, društvo treba da usmerava akcije u cilju razvoja određenih društvenih delatnosti i obezbeđivanja uslova za sprovođenje prava čoveka na slobodno roditeljstvo i programa za planiranje porodice.

Ključne reči: *fertilitet, Kosovo i Metohija, tradicija, faktori fertiliteta, planiranje porodice*

Jelena Predojević

Fertility Transition in Works of Albanian Authors from Kosovo and Metohia

S u m m a r y

A high level of fertility indicates that the reproductive model with elements of traditional type, characterized by a long period of birth-giving during the reproductive period, as well as a considerable participation of higher confinement order, is still present in Kosovo and Metohia. A large number of Albanian authors from Kosovo and Metohia believe such a state, which is directly caused by the undeveloped condition of the Province in the social, economic, medical, cultural and other senses, is due to historical conditions in which the population developed, especially of Albanian nationality, namely the way of life in which the old-fashioned spirit prevails and the traditional system of values. A very significant place within the psychological factors of fertility is taken by tradition, whose influence is manifested through the determination of the age of the married couple when getting married, the stability of the marriage, negative attitude on celibacy, moreover the relation of tradition and birth giving towards the sex of the child, as well as the tie between tradition and religion. The position of women in the family and society takes a significant place, because the inferior position of the women contributes to the fact that she becomes the "guardian of tradition", namely that she provides the continuity of the old fashioned way of life even though its values are turned against the actual women.

It may be said there is a consensus among the Albanian authors from Kosovo and Metohia that the slow transition of fertility is due the most to the unfavorable socio-economic position of the population. The Province of all parts of SFR Yugoslavia went the last into the process of urbanization and industrialization, while as stated, the scope and tempo of those processes was insufficient for them to significantly influence the demographic complex change and social state in general. It is also stated that if an intensive economic development of Kosovo and Metohia was carried out, the level of natality would be decreased in a considerably shorter time than what other parts of the country succeeded.

Family planning is a field which provoked the most polemics among Albanian authors from Kosovo and Metohia. The themes which stood out according to importance may be divided in three groups: what is understood by family planning, what are the reasons for adopting and carrying out the family planning program, and what are the possible ways of carrying out these programs. Two groups of researchers may also be singled out. The first which believes that reproductive conscience is determined by society modernization factors, namely that family planning is solved only in conjunction with economic and social development of the Province, and the other group of authors which believes that socio-economic development is a necessary condition, however, society should direct actions in order to develop certain social activities and provide conditions for carrying out the rights of man to free parenthood and family planning programs.

Key words: *fertility, Kosovo and Metohia, tradition, fertility factors, family planning*